

Tussen kerk en staat. De rol van de bisschop in het staatsvormingsproces 800-1400

Hester Jansen

Tijdens de vroege en de hoge Middeleeuwen was de Katholieke Kerk de meest geavanceerde en de grootste organisatie van West-Europa. Bij de bestudering van Europese staatsvorming ontkomt men dan ook niet aan de Kerk. Op het eerste gezicht zijn vele overeenkomsten tussen de middeleeuwse kerk en de moderne staat: beide kennen een uitgebreid systeem van administratie en belastingen, gespecialiseerde functionarissen en een min of meer taalkundige eenheid.¹ Sommige onderzoekers duiden de relatie tussen beide organisatietypen met 'dualisme' of 'dichotomie', anderen spreken zelfs van een 'antagonistische symbiose'.² Vrijwel alle historici veronderstellen echter interactie tussen wereldlijke en kerkelijke machtsorganisatie. De vraag die zich vervolgens opdringt is: 'hoe vindt die interactie precies plaats en hoe beïnvloeden beide systemen elkaar?' Ik wil in dit essay nagaan welke invloed de kerk heeft gehad op het staatsvormingsproces. De praktische interactie tussen beide organisatietypen had naar alle waarschijnlijkheid op allerlei niveaus plaats. Niet alleen tussen paus en keizer, maar ook tussen bisschop en vorst, en zelfs tussen priester en lokale heer. Het leek daarom zinvol om als invalshoek de bisschoppen te kiezen, ervan uitgaande dat zij het meest brede, uniforme geestelijke kader vormden en bovendien dicht bij de gewone man stonden. Bisschoppen hadden de beschikking over veel en diverse machtsmiddelen, maar stonden (in theorie tenminste) ook in contact met collega's en de hogere hiërarchie.

Wanneer de interactie wordt onderzocht, met een nadruk op machtsmiddelen, valt de periode 800-1400 in drie delen uiteen: de negende en tiende eeuw, de elfde en twaalfde eeuw, en de dertiende en veertiende eeuw worden door verschillende soorten interactie gekenmerkt. De concrete machtsmiddelen van de bisschoppen zijn in de gehele periode 800-1400 vaak de inzet van de interactie. De coöperatie van bisschoppen was van kardinaal belang voor zowel een ambitieus wereldlijk heerser, als voor een paus met grootse aspiraties. In dit essay inventariseer ik de rol van bisschoppen in het staatsvormingsproces. De vraag 'hoe vond daadwerkelijke interactie plaats?', gaat hieraan vooraf. Ten slotte volgen op de genoemde inventarisatie enkele opmerkingen over het relatieve belang van bepaalde machtsmiddelen in bepaalde perioden.

De Middeleeuwen worden gekenmerkt door elkaar overlappende machtsnetwerken. Het concrete machtsgebied van een bisschop hield niet op waar dat van een graaf begon, oftewel, binnen een territorium konden er meerdere 'heren' zijn. In het complex van machtsnetwerken onderscheidde de christelijke kerk zich door meerdere dimensies. De eerste en belangrijkste dimensie van de christelijke macht was de spirituele, op grond van haar functie als intermediair tussen God en mensen. Geestelijken vervulden deze intermediaire rol, omdat zij als enige kennis van de Heilige Schrift bezaten, en daarom waren zij de autoriteiten op geloofsgebied. Ten tweede had de macht van de christelijke kerk ook een wereldlijke dimensie. Van oudsher had de kerk territoriale bezittingen, zij was zelfs de grootste grootgrondbezitter, terwijl de ideologische macht niet per se aan een specifiek vast territorium gekoppeld was.³ Beide machtsdimensies van de kerkelijke organisatie waren bovendien op elkaar van invloed. Kennis van de Schrift impliceerde immers schriftelijkheid in het algemeen en dat kwam goed van pas in wereldlijke machtsaangelegenheden. De kerkelijke organisatie werd daarmee de eerste grote bureaucratie en het ambtelijke karakter van geestelijke functies droeg mede zorg voor een gerationaliseerde machtsstructuur en het ontstaan van abstracte rechtsnoties. Bij vorsten was het welslagen van de heerschappij goeddeels afhankelijk van de persoonlijke militaire kwaliteiten, terwijl bij geestelijken de functie op zich veeleer bepalend is: bovendien was de opvolging gerationaliseerd. Hoewel de spirituele en de wereldlijke dimensie niet altijd precies met elkaar strookten, is het mijns inziens juist deze dichotomie die de prominente positie van de kerk in de Middeleeuwen garandeerde. Hinken op twee gedachten kan blijkbaar profijtelijk zijn.

Negende en tiende eeuw: macht en zielenheil

Rond 800 was de christelijke organisatiestructuur, met name in de vorm van de diocesane ordening, de oudste in Europa⁴ en het beroep op de Romeinse oorsprong versterkte op zijn beurt de organisatie weer. Vorstendommen kwamen en gingen, en slimmere vorsten, zoals Clovis (481-511) knoopten aan bij het christendom. Het interessantst voor een wereldlijk heerser waren echter de lagere echelons van de christelijke machtsorganisatie: de dekenen en pastoren die onder de controle van de bisschoppen stonden, en de bisschoppen zelf. Zij stonden relatief dicht bij de mensen en hadden een aantal concrete machtsmiddelen in handen, zowel binnen de spirituele als binnen de wereldlijke dimen-

sie. Een spiritueel machtsmiddel was excommunicatie, de macht om iemand uit de (geloofs)gemeenschap te verstoten. Door middel van kennis en rituele bevoegdheden, een tweede machtsmiddel, monopoliseerden de bisschoppen de weg tot het eeuwige heil. Kennis was een machtsmiddel dat de spirituele dimensie overschreed en ook zijn dienst bewees in de meer profane aspecten van de christelijke kerk: organisatie en bestuur. Het is niet voor niets dat het woord 'klerk' etymologisch terug te voeren is op de term 'clerus'.⁵ Door schriftelijkheid was het westelijke christendom bijvoorbeeld in staat een grote collectie canons over te leveren. Tot slot bezaten bisschoppen in de wereldlijke sfeer nog concrete territoria, een machtsmiddel dat ik kapitaal zal noemen. Drie machtsmiddelen, verdeeld over twee dimensies, waarbij kennis een dubbele functie vervulde. Geen wonder dat een vorst als Karel de Grote de bisschoppen trachtte te gebruiken voor zijn eigen doeleinden.

Karel de Grote (768-814) zette een van de belangrijkste stappen in de ontwikkeling van de interactie tussen kerk en staat. De hoofdreden voor Karel om de Kerk te omarmen was de normatieve pacificatie die er van bisschoppen uitging. De machtsmiddelen zijn daarom van het grootste belang in de religieuze dimensie. Een eerste stap in Karels bemoeienis was het aansporen van bisschoppen om naar de letter van het canonieke recht te leven. Hij legde dit vast in 789 in de capitulaire *Admonitio generalis*. De achterliggende gedachte was dat de bisschoppen op hun beurt het gehele volk tot een goed christelijke levenswijze zouden aansporen.⁶ Dit zou vanzelf voor orde en rust in het Frankische Rijk zorgen. Gedurende de regeringsperiode van Karel functioneerde dit systeem redelijk goed aangezien de geestelijkheid een zekere autonomie behield binnen het canonieke recht. Na de dood van Karel de Grote had politieke onrust tot gevolg dat leken de grenzen van deze canonieke zelfregulatie overschreden en bisschoppen berechtten zonder dat de synode erbij betrokken werd. Een dergelijke inbreuk op de autonome christelijke machtsorganisatie inspireerde de bisschoppen tot het samenstellen van de Pseudo-Isidorische Decretalen. Met deze - gedeeltelijk vervalste - collectie canons, probeerden de bisschoppen zich af te schermen voor inmenging van seculiere machthebbers door zich direct onder de autoriteit van de paus te stellen.⁷ In de elfde en twaalfde eeuw zou deze ontwikkeling nog een heel ander vervolg krijgen, toen de paus zijn macht begon uit te breiden.

Machtsmiddelen met betrekking tot het zielenheil van mensen garandeerden niet alleen orde en rust, ze bewezen ook hun dienst bij expansie. In de tijd van Karel de Grote gold 'geloof' immers praktisch als equivalent voor 'beschaving'. In de tijd van de Karolingische Renaissance greep men terug

naar de klassieke oudheid: het christendom was immers de enige directe link met het beschaafde Romeinse verleden. Geestelijken participeerden zelf in expansiepogingen. Terwijl zij zich op het bekeren van heidenen richtten, konden anderen de praktische verovering voor hun rekening nemen. Dit gelijkstellen van gebiedsuitbreiding aan kerstening wordt door Robert Bartlett 'associated expansionism' genoemd.⁸ Soms stonden heidense volken zelfs positief tegenover de bekeringspogingen, met name wanneer er sprake was van een machtsconflict binnen de stam, en een van de partijen met de steun van graaf en bisschop in het zadel kon worden geholpen. Ook ging er op zich al aantrekkingskracht uit van het beschavingsaspect van het christendom. Ging het niet goedschiks, dan wel kwaadschiks, zoals uit de verovering van de Saksen blijkt: onder het mom van kerstening werden die na jarenlange strijd door Karel de Grote verslagen.

De spirituele machtsmiddelen van de bisschoppen waren niet alleen effectief tegenover gewone mensen, maar ook tegenover vorsten, zoals blijkt uit het bekende voorval van de publieke penitentie van Lodewijk de Vrome (813-840). Een van de taken die Karel de Grote voor de bisschoppen in een wet had vastgelegd was het controleren en het corrigeren van de vorst. De bisschoppen nu, beschuldigden Lodewijk de Vrome ervan dat hij tekort geschoten was in het uitoefenen van zijn *ministerium*.⁹ Er was echter meer aan de hand. In een situatie waarin de zonen van Lodewijk elkaar de macht betwistten, hadden de bisschoppen achter de schermen aan macht gewonnen, maar waren daarmee tegelijkertijd ook speelbal van de verschillende facties geworden. Een relativering van de bisschoppelijke autonomie is dan ook op zijn plaats. Desalniettemin waren de bisschoppen onmisbaar in het afzetten - en een jaar later ook weer rehabiliteren - van Lodewijk de Vrome. Overigens geeft dit voorval precies de zwakte van de wereldlijke machtsstructuur weer: de moeilijkheden rondom de opvolging. Ook als een vorst besloot zijn rijk onder zijn zoons te verdelen, waren de problemen nog niet uit de weg geruimd, ervan uitgaande dat hij zo gelukkig was mannelijke nakomelingen voort te brengen. Broedertwisten waren geen onbekend verschijnsel in de negende en tiende eeuw en de opdeling van het Frankische Rijk lag in de lijn der verwachting. Dit alles in scherp contrast met de kerkelijke machtsorganisatie, die niet met dit probleem hoefde te kampen.

Volgen we de bisschoppen in het Rijk dan zien we in de tiende eeuw een curieus samenwerkingsverband tussen het religieuze en het wereldlijke machtsnetwerk ontstaan. Door aanvallen van buitenaf ontstaat de noodzaak tot coöperatie. Dit gebeurt bijvoorbeeld onder Hendrik de Vogelaar (919-936),

een Saksische hertog die bondgenootschappen sloot met stamhertogen en bisschoppen. Een groot verschil met de situatie onder Karel de Grote was dat Hendrik en vooral zijn zonen, de Ottonen, stelselmatig bisschoppen met wereldlijke territoria gingen belenen om hen aan zich te binden. Uit het oogpunt van verdediging streefden ook de Ottonen naar normatieve pacificatie. Hun structurele investituur, het Rijkskerkenstelsel, droeg mede bij aan de expansie van het Rijk. Zo zette Otto I (936-973) een aantal bisdommen op aan de noordelijke en oostelijke grenzen van het Rijk.¹⁰ De kroon op het kersteningsoffensief vormde het aartsbisdom Maagdenburg, van waaruit de Slaven tot het christendom bekeerd zouden moeten worden. Bij de gratie van het Ottoonse stelsel konden de Duitse vorsten zich keizerlijke aspiraties veroorloven, maar het idee 'renovatio imperii Romanorum' liep stuk op een te beperkte bureaucratie van de wereldlijke machtsorganisatie.¹¹ Otto III (983-1002) hield er nog wel de investituur van de bisschop van Rome aan over en benoemde zijn leermeester Gerbert van Aurillac tot paus Silvester II (990-1003). In hun relatie weerspiegelt zich de spanning die in de volgende eeuwen op zou lopen, en waarvan de bisschoppen de focus zouden gaan vormen.

Ook in het West-Frankische Rijk steunde de vorst sterk op het episcopaat, zij het op een andere manier: door sacralisatie van de koningsmacht. De Capetingers kenden wel het geluk van een continue stroom erfgenamen voor de kroon, maar hadden een materieel zwakke positie. Zij grepen de investituur die ze hadden - in 25 van de 77 franse bisdommen - dan ook met beide handen aan.¹² Door de ontwikkeling van kerkelijke rituele tradities, leverden bisschoppen hun grootste bijdrage aan de consolidatie van het koninkrijk. Bisschoppen maakten zich vanaf het einde van de tiende eeuw bovendien nog op een andere manier nuttig, namelijk door het afkondigen van godsvredes en godsbestanden. Bij gebrek aan bescherming van de koning namen zij het heft soms zelf in handen. In een eedformule van bisschop Guérin van Beauvais bijvoorbeeld, werd eenieder afgeraden de kerk aan te vallen, de kerkelijke voorraadkelders te plunderen of een ongewapende geestelijke aan te vallen, op straffe van excommunicatie.¹³ Het belang van de godsvredes en godsbestanden in de middeleeuwse geschiedenis is een bewijs te meer van de effectiviteit van spirituele machtsmiddelen.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat de macht van bisschoppen gedurende de negende en tiende eeuw geconsolideerd wordt in periodes van een relatief sterk centraal gezag. Voor effectief gezag was immers de medewerking van diegenen met concrete macht nodig. Machtsmiddelen waarmee in de negende en tiende eeuw het meest bereikt werd waren die van spirituele

aard, dat wil zeggen, betrekking hebbend op het zielenheil van bevolking en vorst. Het aanwenden van a) excommunicatie en b) kennis van de Schrift bepaalt voor deze periode dan ook de bisschoppelijke rol in het staatsvormingsproces. In eerste plaats komt de normatieve pacificatie, die in verschillende vormen en toepassingen gedurende de negende en tiende eeuw een randvoorwaarde voor staatsvorming bood. Behalve door voorwaarden te scheppen voor wereldlijke machtsorganisaties, kon bisschoppelijke macht ook de grenzen van rijken verleggen, zoals blijkt uit verschillende voorbeelden van 'associated expansionism'. Tot slot droegen bisschoppen met sacralisatie van wereldlijke macht bij aan de versterking van de persoon van de vorst binnen een rijk: het gevolg was centralisatie van gezag in coalitie met rivaliserende wereldlijke belangengroepen.

Elfde en twaalfde eeuw: macht en middelen

De vorige periode kenmerkte zich door consolidatie van de bisschoppelijke macht onder een sterk wereldlijk heerser, tenminste zolang de autonomie van de bisschoppen gehandhaafd bleef. Wanneer dat niet het geval was, reageerden zij met inroeping van hogere geboden, bijvoorbeeld met de Pseudo-Isidorische Decretalen, waarin ze zich demonstratief onder de macht van de paus stelden. In de elfde en twaalfde eeuw werden de eeuwenlange machtspretenties van de paus eindelijk bewaarheid. Het genoemde bisschoppelijk initiatief van de Decretalen werd door de paus aangewend om de kerkelijke organisatie te centraliseren. Dit kon niet anders dan op een conflict met wereldlijke heersers uitlopen. Typerend voor de elfde en twaalfde eeuw is dan ook de Investituurstrijd. Bisschoppen werden de focus van het conflict, mede omdat zij in materieel opzicht stevig in de Duitse, en in iets mindere mate de Franse maatschappij verankerd zaten.

De toegenomen lekeninvloed op de christelijke machtsorganisatie leidde op twee manieren tot de uitbarsting van het conflict. Enerzijds was er veel weerstand ontstaan tegen de secularisatie van de geestelijkheid als gevolg van de lekeninvloed op de bisschopsbenoemingen die vooral in de tiende eeuw hand over hand was toegenomen.¹⁴ Een bisschop die door de keizer met wereldlijke goederen beleend was, verloor bijna met de kracht van wet de religieuze zeggenschap over de bevolking van zijn dioceses. Hij werd onderdeel van de gevestigde, wereldlijke orde en vormde niet langer tegenwicht tegen de vorst, maar werd diens medestander. Bovendien waren diegenen die de vorst

een bisdom waard achtte meestal minder goed opgeleid in de Heilige Schrift, of was hun bijbelkennis in ieder geval van ondergeschikt belang. De elfde eeuw was een eeuw van reacties op deze gang van zaken. Allereerst ontstonden er vrome lekenbewegingen en kloosterhervormingsbewegingen. Tot dan toe waren er eigenlijk twee types kloosters geweest: 1) het benedictijner klooster dat onder het kerkrechtelijk gezag van de lokale bisschop stond, en 2) de Ierse kloosterstichtingen vanaf de zevende eeuw, die afhankelijke waren van wereldlijke stichters maar vrij waren van bisschoppelijke invloed. Van zeer groot belang voor de elfde eeuw was de min of meer autonome Cluny-beweging, die direct onder pauselijk gezag was gesteld. Al in 931 had deze kloosterorde exemptie van paus Johannes XI (931-936) gekregen, maar in de elfde eeuw kende de organisatie haar grootste verspreiding en invloed. Cluny sloot naadloos aan bij de in die tijd sterk levende ideeën van vroomheid en apostolische armoede. De grote kerkhervormer Gregorius VII (1073-1085) was zelf ook afkomstig uit een vergelijkbaar verlicht klooster.¹⁵ Aan de ene kant was er kortom een wijd verbreid gevoel van onvrede over de lekeninvloed op de lagere echelons van kerkelijke machtsorganisatie. Dit uitte zich op allerlei spontane manieren.

Aan de andere kant leefde het bezwaar van lekeninvloed tot op zekere hoogte ook bij de belangrijkste wereldlijke machthebber: de Duitse koning. Wat hem vooral stoorde was de invloed van de Romeinse adelsfamilies op het pauselijk ambt. Waren de Tusculani en de Crescentii niet in een heftige strijd om de zetel van Petrus verwickeld, dan werd het pausschap wel door hen verkocht.¹⁶ Deze onbeschaamde simonie op het hoogste niveau tastte natuurlijk het gezag van de kerk aan, en daarmee ook het prestige van de Duitse keizer. Bovendien had de heerser van het Duitse Rijk sinds Otto III formeel het recht op investituur van de bisschop van Rome. Om het pausschap van wat nieuwe geloofwaardigheid te voorzien stelde Hendrik III (1028-1056) de Bambergse Rijksbisschop aan als paus Clemens II (1046-1047). Als wederdienst kroonde Clemens II Hendrik tot keizer. In 1059 werd de pauselijke geloofwaardigheid verder versterkt doordat hij vanaf dat moment door een college van kardinalen gekozen werd. Kortom, de Duitse keizers speelden een belangrijke rol in het terugdringen van lekeninvloed op de hoogste religieuze functie. Dat de nieuwe hervormingsgezinde pausen zich ook tegen de wereldlijke vorsten konden keren, was iets waar Hendrik III waarschijnlijk geen rekening mee had gehouden. Feit blijft dat de verschillende reacties op de toegenomen lekeninvloed, juist versterking en hervorming van de christelijke machtsorganisatie teweeg brachten.

Paus Gregorius VII was een hervormer in hart en nieren. Hij benutte de ruimte die hem indirect door de Duitse keizers geboden werd ten volle. De veranderingen die hij voorstond - de kerk ontdoen van simonie, nicolaïsme en absenteïsme - waren in feite revolutionair, want sinds mensenheugenis, en vooral sinds de afgelopen eeuwen, waren kerkelijke en wereldlijke zaken immers verstrengeld geweest. Maar alvorens de lekeninvloed daadkrachtig ingeperkt kon worden, moest de christelijke kerk zelf in organisatorisch opzicht veranderen. Het moest een centraal bestuurde, hiërarchische en uniforme machtsstructuur worden, die daadwerkelijk invloed op de leden kon uitoefenen en hen op het rechte pad kon houden. Vanzelfsprekend was het van cruciaal belang dat bisschoppen actief van deze organisatie deel uit maakten. Centralisatie bleek relatief makkelijk omdat de bisschoppen met de Pseudo-Isidorische Decretalen het theoretisch kader voor pauselijke suprematie hadden geschapen, en omdat grote bewegingen zoals de Cluny-congregatie direct onder de paus ressorteerden. De keerzijde van een nieuw machtiger pausdom was dat de hoogdravende aspiraties in 1054 tot een breuk met het Oosten leidden.

Voor de bisschoppen hielden de veranderingen het volgende in. De uitbouw van de kerkelijke organisatie - onder meer door middel van het ontwikkelen van het canonieke recht -, en verbetering van de zielszorg vereisten een goed geschoolde geestelijkheid. Vanaf de twaalfde eeuw groeiden klooster- en kapittelscholen uit tot universiteiten die een speciale status bezaten en direct onder het pauselijk gezag stonden. De pauselijke bemoeienis met de scholing van functionarissen culmineerde onder andere in het Decretum van Gratianus, de eerste synthese van kerkelijke rechtsregels. Wat betreft de verbetering van de zielszorg was het effect van scholing niet direct duidelijk, of werd het effect gedeeltelijk teniet gedaan door de grotere afstand die er tussen geestelijkheid en volk ontstond. Lokale heidense variaties op de christelijke eredienst werden door Gregorius niet langer toegestaan. Voor de bisschoppen gold echter niet alleen dat zij aan kennis wonnen, op andere gebieden moesten zij inleveren aan de paus. Ze verloren hun autonome positie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Gregorius - en niet de bisschoppen zoals in het geval van Lodewijk de Vrome - Hendrik IV (1054-1105) afzette en in de ban sloeg.¹⁷ In het *Dictatus Papae* (1074) had Gregorius VII zijn visie op de relatie paus-keizer eerder al uiteengezet. Bisschoppen verloren niet alleen hun autonomie, zij moesten zich ook aan Gregorius conformeren. Een sterke kerk moest immers een uniform karakter hebben. Daarmee werd niet alleen een eenduidige cultus bedoeld, de uniformering ging zelfs zover dat bisschop-

pen in Sardinië gedwongen werden hun baarden af te scheren, op straffe van confiscatie van hun eigendommen.¹⁸ Deze sanctie geeft mijns inziens precies weer waarom Gregorius de medewerking van de geestelijkheid niet ontberen kon. Ook de christelijke machtsorganisatie had immers een materiële basis nodig om te kunnen bestaan.

De strijd tussen paus en vorst spitste zich toe op het recht om bisschoppen in een bepaald gebied te mogen benoemen. Aanleiding vormden de Duitse bisschopsbenoemingen in Italië, maar het probleem gold voor een groot deel van Europa. Koppeling van grote territoria aan bisschoppen, hield gevaar in voor verlies van vorstelijke macht. Nominaal hield het Concordaat van Worms (1122) een overwinning voor de paus in, maar doordat er een scheiding tussen temporalia en spiritualia was aangebracht, en de vorst nog steeds de gekozene met wereldlijke goederen - temporalia - belenen mocht, was het concordaat in feite een compromis. Vooral de Duitse edelen kwamen als lachende derde uit de strijd tevoorschijn. Ook in Frankrijk en Engeland liep de Investituurstrijd met een sisser af. De koning zag af van feitelijke investituur met ring en staf, maar behield tegelijkertijd wel degelijk invloed op bisschopsbenoemingen.

Voor wereldlijke heersers diende zich een heel nieuw probleem aan, namelijk dat er binnen de nieuwe christelijke kerk geen ruimte meer was voor het legitimeren van ander gezag dan het eigen gezag. Koningen en keizers waren zo beroofd van hun half-priesterlijke status en waren gedwongen een andersoortige rechtvaardiging voor hun macht te zoeken. Het Romeinse recht bood hierin uitkomst. Dit recht had tevens als voordeel dat het, evenals het christendom, sterk geassocieerd werd met een geciviliseerd verleden.

Na de Investituurstrijd behield de paus grote macht. Aan de basis hiervan lag onder meer een uitgebreid apparaat van ambtenaren, die bovendien goed opgeleid waren. Ook het incorporeren van allerhande hervormingsinitiatieven van onderop versterkte de kerkelijke organisatie. Zelfs de - van oorsprong bisschoppelijke - godsvredes, werden meer en meer in pauselijke banen geleid. Wat meer zij, met de kruistochtgedachte borduurden de pausen voort op dit middel tot interne pacificatie. Godsvredes werden op een hoger plan getrokken. De kruistochten werden de *focus par excellence* voor het christelijke eenheidsdenken.¹⁹ Onder leiding van de kerkelijke heerser werd de Islamitische wereld als gemeenschappelijke vijand aangemerkt en er werden volle kruistochtaflaten beschikbaar gesteld voor diegenen die 1) Spanje en 2) het heilige land gingen heroveren. De aspiraties van de christelijke leiders kregen gedurende de twaalfde en vroege dertiende eeuw meer en meer een wereldlijk karakter. Het toppunt was wel het bewind van Innocentius III (1198-1216) die

zelfs kruistochten binnen Italië organiseerde, louter en alleen om zijn soevereiniteitsaanspraken kracht bij te zetten.

In de elfde en twaalfde eeuw verloren de bisschoppen dus de autonomie, die zij in een eerdere periode op de wereldlijke macht gewonnen hadden in ruil voor hun coöperatie. Bisschoppen gingen nu deel uitmaken van een veel sterkere kerkelijke organisatie, die voor een groot deel gevoed werd door alle negatieve gevoelens die de grote lekeninvloed van de tiende eeuw opgeroepen hadden. Aangezien de wereldlijke heersers hun zeggenschap niet zonder slag of stoot opgaven, werd er in de elfde en twaalfde eeuw heftige strijd geleverd over de kwestie wie bisschoppen mocht benoemen. Niet zozeer hun spirituele machtsmiddelen, maar de materiële machtsbasis, kapitaal, vormde in deze periode de belangrijkste aanleiding tussen de wereldlijke en de kerkelijke machtsorganisaties. De rol van de bisschoppen in het staatsvormingsproces is in deze periode dan ook indirect. Omdat de geestelijkheid in een uniform kader gedwongen werd, moesten wereldlijke vorsten hun macht op een andere manier legitimeren, liefst buiten de gevestigde religie om. Zo probeerden zij, bijvoorbeeld door middel van het Romeinse recht, hun machtspositie te legitimeren en onder eigen auspiciën pacificatie te bewerkstelligen. De twaalfde eeuw wordt dan ook algemeen aangeduid als de beginfase van het staatsvormingsproces. Meer indirecte gevolgen van de centralisatie van de kerkelijke macht voor het staatsvormingsproces zullen in het volgende deel ter sprake komen.

Dertiende en veertiende eeuw: macht en kennis van zaken

In de elfde en twaalfde eeuw bewogen de bisschoppen zich minder op de voorgrond dan ze in de negende en tiende eeuw gedaan hadden. Het was de paus die vooral zijn stempel drukte op deze periode. De bisschoppen werden schakels in de versterkte kerkelijke organisatie. Gregorius VII, en niet de bisschoppen, vernederde Hendrik IV in Canossa in 1077. In de dertiende en veertiende eeuw bleek echter ook dat de macht van de paus niet zo stevig verankerd was als het aanvankelijk scheen. Hieraan ligt een aantal - sterk met elkaar samenhangende - ontwikkelingen ten grondslag. De tanende pauselijke macht hield geen verslechtering van de positie van bisschoppen in. Het tegendeel is waar.

Allereerst was er in de dertiende eeuw sprake van een groeiende kloof tussen praktijk en theorie van de kerkelijke machtsorganisatie en waren er

telkens grote schandalen. De met aflatgelden gefinancierde vierde kruistocht liep uit op de ongewenste verovering van het christelijke Constantinopel, uitsluitend omdat het kruistochtleger door de stadstaat Venetië voor eigen gewin misbruikt werd. De algemene steun voor de herovering van Jeruzalem was blijkbaar zoek. Er was niet langer sprake van één christenheid. Tegelijkertijd definieerden pausen kruistochten anders dan voorheen. Ook het bestrijden van ketters viel onder Innocentius' conceptie van een kruistocht. Naast heidenen werden vooral de vijanden van de paus door de christelijke kerk bestreden. Hiermee ontcrachtte de kerk natuurlijk haar eigen ideaal. Bovendien hadden de kruistochten geen structurele winst voor het christendom opgeleverd. Aan het einde van de dertiende eeuw was het meeste veroverde gebied in het oosten alweer verloren gegaan. De winst van de christelijke wereld beperkte zich in deze periode vooral tot Spanje, waar de 'Reconquista' in 1265 grotendeels voltooid was.²⁰

De kloof tussen praktijk en theorie van de kerkelijke macht wordt ook nog op een andere manier verduidelijkt. Zoals hierboven al aangeroerd werd, was kapitaal in de elfde en twaalfde eeuw het belangrijkste machtsmiddel dat de geestelijkheid in handen had. Om allerlei redenen ging de Franse koning er in de dertiende eeuw toe over ook het geestelijke kapitaal te belasten. Hierdoor raakte hij onherroepelijk in conflict met paus Bonifatius VII (1294-1303), die in een bul *Unam Sanctam* nogmaals uiteenzette dat de vorst nog altijd aan hen ondergeschikt was. Filips IV de Schone (1285-1314) reageerde hierop door Bonifatius in 1303 simpelweg gevangen te laten nemen. Twee jaar later werd er onder invloed van de vorst een Franse aartsbisschop tot paus Clemens II (1305-1314) gekozen. Dit leidde tot het zogenaamde Westers Schisma (1378-1417): in de periode 1409-1417 waren er zelfs drie pausen tegelijkertijd. Daarmee was eens te meer gebleken dat het pausdom geen werkelijke vuist meer kon maken als het zich niet door de gehele christenheid gesteund zag. Er ontstond factiestrijd in het kardinaalscollege en uiteindelijk leidde dit ertoe dat paus- en bisschopsbenoemingen meer en meer een nationaal karakter kregen.

Was er sprake van desintegratie van de kerkelijke machtsstructuur, de wereldlijke machtsorganisaties - de jonge staten - ontwikkelden zich in de dertiende en veertiende eeuw tot complexe en gespecialiseerde structuren. In een periode waarin de kerk intern verdeeld raakte was het relatief gemakkelijk om het *regnum* van het *sacerdotium* los te koppelen. Temeer omdat bisschoppen en andere geestelijke functionarissen zich met de verschillende landen identificeerden, zoals naar voren komt in de nationaal gekleurde strijd tussen de verschillende kardinaalsfacties. Het was dan ook een kleine stap voor

bisschoppen om zich nog meer met wereldlijke vorsten te afficheren en daadwerkelijk in dienst te treden van een wereldlijke machtsorganisatie. Zij hadden veelal juridische en bestuurlijke kennis opgedaan in universiteiten en in de pauselijke administratie, zodat ze de zich ontwikkelende staten ook daadwerkelijk iets te bieden hadden. Voor deze periode is het bisschoppelijke machtsmiddel kennis voor de interactie tussen kerkelijke en wereldlijke machtsorganisatie van doorslaggevend belang. De openlijke strijd tussen paus en keizer, en de gevangenneming van Bonifatius VIII, verdoezelen soms het feit dat er op lager niveau veel meer sprake was van coöperatie dan van conflict. Zowel de Franse koningen als alle vorsten van Bourgondië hadden verschillende bisschoppen als raadgevers. Vorsten zaten immers te springen om de specialistische kennis van de bisschoppen, terwijl er binnen de kerkelijke organisatie lang niet genoeg plaats was voor het groeiende leger van universitair geschoolde geestelijken.²¹ Simpele economische wetten van vraag en aanbod hielpen geestelijken bij het vinden van een geschikte nieuwe functie. Een extra stimulans voor de ontwikkeling van de moderne staten.

Wat maakte deze bisschoppen in deze periode nu juist zo interessant? Allereerst waren ze belangeloos: de eerste ideale ambtenaren. Zij vielen niet onder het vorstelijk rechts- of belastingssysteem en werden veelal door pauselijke beneficia in hun onderhoud voorzien. De term *officium* gaat terug op een Romeinse en canonieke traditie van belangeloze dienst, hoewel het oorspronkelijke kerkelijke *officium* een verkozen functie was, in tegenstelling tot de vaste aanstelling waarmee een wereldlijke vorst een bisschop bekleedde. Belangeloosheid werd versterkt door het celibaat, dat sinds de twaalfde eeuw in het kader van de hervormingen weer serieus nagestreefd werd. Het was voor geestelijken immers onmogelijk een dynastie op te bouwen. Vanuit hun hoedanigheid als geestelijken vormden de bisschoppen geen direct gevaar voor de vorst.

Naast het voordeel van hun belangeloosheid, waren bisschoppen voor staatsdienst minstens zo interessant omdat ze de eerste groep in de Europese geschiedenis waren die beschikte over een gestandaardiseerde juridische en administratieve expertise.²² De aan de universiteiten opgedane juridische 'know-how', was zo belangrijk omdat die universeel was. Op basis van geschreven wetten was er een hoger niveau van 'legal articulation' ontstaan, de algemene reproduceerbaarheid van juridische modellen, die een randvoorwaarde voor uitbreiding van de wereldlijk machtsorganisaties vormde.²³ Met behulp van de specialistische kennis van een bisschop kon er over een uitgestrekt gebied uniforme regels gelden. Bijkomend voordeel was dat deze geeste-

lijken hun specialistische kennis vaak ook al in de praktijk hadden gebracht in de kerkelijke organisatie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de dertiende en veertiende eeuw een analoge organisatorische modernisering van de staat plaats vond.²⁴

Tot slot ontleenden bisschoppen nog steeds gezag aan hun oorspronkelijke spiritueel-intermediaire functie. Vooral waar het ging om legitimering van wereldlijk gezag, waren de spirituele machtsmiddelen sinds de negende en tiende eeuw opnieuw van groot belang. In de elfde en twaalfde eeuw hadden de moderne staten de aanzet gegeven tot een nieuwe manier van machtslegitimatie, op basis van het Romeinse recht, maar juist de bisschoppen hadden de achtergrond om dit uit te werken. De vroeg-moderne staten waren financieel, administratief en militair niet sterk genoeg om zich zonder de aura van religieuze, dynastieke en juridische symbolen overeind te houden.²⁵ Het is dus nauwelijks verwonderlijk dat we veel bisschoppen als raadslieden of diplomaten van de vorst zien optreden. Net als simonie heeft absenteïsme dan ook direct met lekeninvloed te maken en in de toekomst zou ook hierop weer veel kritiek komen. Er werd zelfs door paus en vorst over bisschoppen onderhandeld. De paus stelde bijvoorbeeld een koninklijke kandidaat aan in ruil voor de belastinginkomsten uit dat diocees.

Concluderend kunnen we stellen dat in de elfde en twaalfde eeuw de geestelijkheid als groep belangrijker was geworden, maar dat bisschoppen als functionarissen aan macht hadden ingeboet omdat ze onderdeel werden van een sterkere kerkelijke machtsstructuur. Er was een leger goed geschoolde krachten ontstaan. Tegelijkertijd werd er strijd geleverd over de invloed op bisschopsbenoemingen. In de dertiende en veertiende eeuw liep dat conflict tussen paus en keizer uit op een interne scheuring van de christelijke machtsorganisatie: de Babylonische ballingschap en het Westers Schisma. Mede daardoor kon de kerk haar claims geen kracht meer bijzetten, want er bestond niet langer een Europees draagvlak voor de - vaak op machtspolitieke motieven berustende - pauselijke acties. Voor de bisschoppen was de stap naar een functie in een wereldlijke machtsorganisatie klein geworden. Enerzijds waren ze zelf al verdeeld in 'nationale' facties en anderzijds gold vooral de wet van vraag en aanbod: de kerk had specialistische kennis in overvloed en wist er niet goed raad mee, terwijl er in de groeiende moderne staten een dringend tekort aan functionarissen was. De indirecte rol van bisschoppen in de elfde en twaalfde eeuw, wordt in de dertiende en veertiende eeuw duidelijk een directe

rol in het staatsvormingsproces. De belangrijkste machtsmiddelen bevinden zich zowel in de spirituele als in de wereldlijke sfeer, maar hebben in alle gevallen met (specialistische) kennis en sacrale bevoegdheid te maken.

Inventarisatie

Zoals uit de inleiding blijkt, ben ik van een groot aantal vooronderstellingen uitgegaan en heb ik een onnoemelijk grote periode in een aantal generalisaties proberen te vatten. Met zevenmijlslaarzen heb ik in dit essay betoogd 1) dat verschillende perioden zich door verschillende vormen van interactie tussen kerkelijke en wereldlijke machtsorganisaties kenmerken, 2) dat er voor bisschoppen in alle perioden een belangrijke rol in het staatsvormingsproces was weggelegd, en 3) omdat bisschoppen diverse machtsmiddelen bezaten, die in verschillende perioden doorslaggevend bleken.

Bisschoppelijke machtsmiddelen heb ik in twee dimensies ondergebracht: een spirituele en een wereldlijke dimensie. Zij 'hinken op twee gedachten.' Om twee redenen is dit 'hinken' profijtelijk gebleken. Enerzijds omdat de bisschoppen met hun veelheid aan verschillende machtsmiddelen van alle markten thuis waren. Anderzijds vond er hybridisatie van machtsmiddelen plaats. Zo betekende de oorspronkelijke kennis van de Schrift immers dat bisschoppen - in een tijd waarin nog weinig mensen geletterd waren - belangrijke ambtelijke en bestuurlijke functies konden vervullen. Hybridisatie zorgde ervoor dat de diversiteit van de bisschoppelijke machtsmiddelen toenam en zodoende werd hun positie versterkt. Zij hadden al verschillende troeven in handen en kregen er in de loop van de tijd zelfs nog enkele bij. Interactie tussen wereldlijke en kerkelijke machtsorganisaties was vaak op die troeven gericht: bisschoppen waren de moeite van de investituurstrijd wel waard. De rol van bisschoppen in het staatsvormingsproces is dan ook groot, ook al is die rol moeilijk te inventariseren aangezien de interactie voortdurend van vorm veranderde naarmate het doorslaggevende type machtsmiddel veranderde. In de eerste periode, de negende en tiende eeuw, is de macht van bisschoppen grotendeels afhankelijk van spirituele machtsmiddelen: kennis van de Schrift en excommunicatie. Voor het staatsvormingsproces waren bisschoppen in deze periode door middel van normatieve pacificatie, voorwaardenscheppend voor de ontwikkeling van grotere wereldlijke organisaties. In de elfde en twaalfde eeuw wordt kapitaal het bisschoppelijke machtsmiddel waar paus en vorsten elkaar mee te lijf gaan. Voor het staatsvormingsproces is bovendien indirect

van belang dat bisschoppen in de kerkelijke hiërarchie kennis en vaardigheden opdoen, die ze in de derde periode, de dertiende en veertiende eeuw, in de moderne staten in de praktijk gaan brengen.

Noten:

1. W.P. Blockmans, 'The growth of nations and states in Europe before 1800' in: *European Review* (1996) 247; R. Bartlett, *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950-1350* (Londen 1993) 18.
2. S. Stuurman, *Staatsvorming en politieke theorie* (Amsterdam 1995) 34.
3. *Ibidem*; M. Mann, *The sources of social power*, vol.1 (Cambridge 1986) 34, 376 en 380.
4. Bartlett, *The making of Europe*, 6.
5. A. Murray, *Reason and society in the middle ages* (Oxford 1978) 263.
6. P. Leupen, *Gods stad op aarde. Eenheid van kerk en staat in het eerste millenium na Christus* (Amsterdam 1996) 92.
7. J.H. Burns, *The Cambridge history of political thought, 1450-1700* (Cambridge 1991) 268-269.
8. Bartlett, *The making of Europe*, 21.
9. Leupen, *Gods stad op aarde*, 96.
10. Bartlett, *The making of Europe*, 7.
11. H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen* (Zwolle 1978) 211.
12. *Ibidem*, 208.
13. Leupen, *Gods stad op aarde*, 108.
14. B. Hamilton, *Religion in the Medieval West* (Londen 1986) 19.
15. Leupen, *Gods stad op aarde*, 111 en 117.
16. *Ibidem*, 117-118.
17. *Ibidem*, 130.
18. Bartlett, *The making of Europe*, 249.
19. *Ibidem*, 253.
20. *Ibidem*, 12 en 14.
21. Murray, *Reason and society*, 301.
22. Stuurman, *Staatsvorming*, 36.
23. Bartlett, *The making of Europe*, 258.
24. Stuurman, *Staatsvorming*, 36.
25. *Ibidem*, 49.